

УДК 37.091.4МАКАРЕНКО

DOI [HTTPS://DOI.ORG/10.33989/2075-146X.2023.32.292633](https://doi.org/10.33989/2075-146X.2023.32.292633)

МАРИНА ГРИНЬОВА

ORCID: 0000-0003-3912-9023

АНДРІЙ ТКАЧЕНКО

ORCID: 0000-0003-4408-2653

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ДОМІНАНТИ А. МАКАРЕНКА: ПОВЕРНЕННЯ ДО ДИСКУСІЙНОЇ ТЕМИ

Однією із найбільш «заполітизованих» постатей в історії вітчизняної освіти є всесвітньо визнаний педагог і письменник Антон Макаренко. Хоча упродовж багатьох десятиліть стараннями як апологетів, так і опонентів Макаренко все, що пов'язане з ним, було перетворено на доволі переконливий ідеологічний міф, існує достатньо підстав для сумнівів щодо істинності наших уявлень про політичний світогляд цього яскравого представника реформаторської педагогіки. У радянську добу закріпився образ А. Макаренко як майже ідеального з точки зору походження і політичних поглядів педагога-комуніста, проте нові джерела і біографічні дослідження руйнують існуючі стереотипи. Представлений у статті матеріал хоча і не дає вичерпної оцінки сутності ідейно-політичної позиції А. Макаренко, але, безперечно, спростовує всі «сталіністські» і «комуністичні» закиди на його адресу. Педагог не був переконаним адептом комуністичної, тим паче більшовицької ідеології, навпаки, він не лише уперто опирався політизації очолюваних освітніх установ, але у приватному колі різко і однозначно критикував головні атрибути нового політичного ладу.

***Ключові слова:** А. Макаренко, політизація освіти, боротьба з дитячою безпритульністю, дитячі трудові колонії, політизація педагогічної спадщини А. Макаренко, політико-ідеологічні переконання А. Макаренко, фальсифікація авторських текстів А. Макаренко, сталінський терор.*

Постановка проблеми. Політизація освіти як одного із центральних елементів соціального буття є типовою ознакою тоталітарних режимів. Подібна практика зачіпає всі рівні освітньої галузі – від педагогічних доктрин, до змісту діяльності окремих інституцій. Типовою також є реакція прогресивної освітянської спільноти на тотальний контроль держави щодо політико-ідеологічних основ навчання і виховання – відкритий спротив, або прихована опозиційність.

Однією із найбільш «заполітизованих» постатей в історії вітчизняної освіти є всесвітньо визнаний педагог і письменник Антон Макаренко. Хоча упродовж багатьох десятиліть стараннями як апологетів, так і опонентів Макаренко все, що пов'язане з ним, було перетворено на доволі переконливий ідеологічний міф, існує достатньо підстав для сумнівів щодо істинності наших уявлень про політичний світогляд цього яскравого представника реформаторської педагогіки.

В науці давно існує потреба встановити місце видатного педагога в процесі радянської політизації освітніх інститутів: чи був Макаренко лише її інструментом в руках владних структур, чи, навпаки – її ідеологом і активною рушійною силою, як це завжди намагалося представити радянське макаренкознавство. Першим завданням на цьому шляху є аналіз наявних, в тому числі маловідомих, свідчень його політичних і ідеологічних переконань.

Подібна тема важлива для нас, не в останню чергу, з точки зору вивчення особливостей діяльності освітніх менеджерів в умовах політичного тиску – ситуації, яка у всі часи значно ускладнювала досягнення ними професійних цілей. Щодо інформації про істинні політичні уподобання А. Макаренко, то вона, передусім, являє інтерес як засіб протидії експлуатації деякими сучасними діячами ідеологічно міфологізованого образу видатного педагога як для тенденційної заборони впровадження його всесвітньо визнаних педагогічних ідей в освітню практику, так і в процесі перейменування відповідних елементів міського середовища та назв закладів освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характер ідейно-політичного світогляду А. Макаренко і, відповідно, міра прихильності педагога-письменника до комуністично-сталінської ідеології вже понад 30 років виступає однією із центральних тем сучасної полеміки навколо його постаті. Початком широкої

дискусії щодо цього можна вважати 1989 рік, коли на хвилі сенсаційних «розвінчань» авторитетів минулих років доволі несподівано для педагогічної громадськості СРСР вийшла окремим виданням художньо-публіцистична повість російського письменника Юрія Азарова «Не піднятися тобі, старий» (Азаров, 1989а), що містить доволі різкі випадки проти А. Макаренка.

Тут варто зауважити, що непослідовність і кон'юнктурність Ю. Азарова яскраво виявилася в тому, що в цей же рік побачила світ його інша книга «Радість вчити і вчитися», у якій А. Макаренко представлений як «зразок педагогічної мужності, моральної безкомпромісності і громадянської сміливості». Говориться, що в його роботі «переміг не голий диктат, як намагаються тлумачити деякі вульгаризатори макаренківського вчення, а його щира довіра до вихованців, його праця і праця самих дітей, перемогла дитяча організація життя» (Азаров, 1989b, с. 273).

Макаренкознавча спільнота прийняла цей виклик і в наступні місяці на сторінках багатьох радянських, українських і російських ЗМІ тривала запекла полеміка, учасники якої, як з одного, так і протилежного боку, часто виявляли необізнаність щодо відповідних фактів життєдіяльності видатного педагога. З огляду на це піднята проблема потребує детального аналізу.

Свого часу багато уваги становленню ідейно-політичного кредо А. Макаренка присвятили закордонні дослідники, і в першу чергу марбурзька лабораторія «Макаренко-Referat». Найцікавішими працями в цьому відношенні вважаємо дві статті, опубліковані у 1987 році: відомого угорського дослідника Ференца Патакі – «Про образ соціалізму в працях А. С. Макаренка» та провідного німецького макаренкознавця Гьотца Хілліга – «Нелегкий шлях до комунізму. Як А. С. Макаренко став “безпартійним більшовиком”» (Хиллиг, 1987).

Авторами даної статті також здійснювалися спроби аналізу головних свідчень ідейно-політичного кредо видатного українського педагога-письменника (Гриньова, Ткаченко, 2023).

Мета статті. У радянську добу закріпився образ А. Макаренка як майже ідеального з точки зору походження і політичних поглядів педагога-комуніста, проте нові джерела і біографічні дослідження руйнують існуючі стереотипи. Вузловими моментами аналізу піднятого питання є система ставлень Макаренка до: а) революційної ідеї як такої, б) ідеї соціалізму, в) більшовизму та сталінізму. Основною для реконструкції цих питань можуть стати численні твори педагога, тексти його публічних висловлювань, приватного листування, щоденникових записів, деякі матеріали ЗМІ та мемуарні джерела.

Виклад основного матеріалу. Хоча майбутній педагог і походив із «пролетарської» сім'ї, але мати його належала до збіднілого дворянського роду, батько ж, як керівник малярного цеху у залізничних майстернях, належав до доволі привілейованої, високооплачуваної і добре соціально захищеної частини робітників та навіть отримав шановане в Російській імперії звання особистого почесного громадянина. Крім того, як свідчить брат А. Макаренка Віталій Семенович, Семен Григорович Макаренко був людиною релігійною, вирізнявся консервативним складом думок та ненавидів революцію і революціонерів (Макаренко, 1985).

Традиційна для радянських життєписів Антона Семеновича інформація про вирішальний вплив на нього революційних подій 1905 року і його надзвичайну політичну активність на більшовицькому боці в цей період не підтверджується жодним документом. В той же час В. Макаренко говорить про певне співчуття свого брата до іншої радикальної партії – соціалістів-революціонерів (есерів), яке, проте, не виходило за межі читання забороненої партійної літератури і пасивної підтримки її програми. Але треба зазначити, що захоплення соціалістичними ідеями в тій чи іншій політичній інтерпретації було характерною рисою прогресивної вітчизняної молоді початку 20-го століття.

Характерний приклад ставлення А. Макаренка до революційної ідеї взагалі міститься в тих же спогадах брата. Там говориться про те, що один із близьких друзів Антона, якийсь собі есер Цалов, твердо вирішив зайнятися революційною діяльністю і умовляв того наслідувати його приклад, але молодий педагог відмовився: «По-перше, я не вірю в оздоровляючу силу кривавих революцій – всі вони розвиваються за однією схемою: спочатку кривава баня, потім анархія і хаос, і як результат – найбільш дика диктатура. Це раз. І по-друге, я зовсім нездатний метати бомби в карети міністрів і ще менше з червоним прапором виспівувати “Марсельезу” на барикадах. Просто нездатний» (Макаренко, 1985, с. 19).

У питаннях симпатій юного і молодого А. Макаренка до соціалістичних ідей в першу чергу також звернемося до мемуарів брата. Віталій Семенович говорить про певне співчуття Антона до такої радикальної партії, як соціалісти-революціонери (есери), яке, проте, не виходило за межі читання забороненої партійної літератури і пасивної підтримки її програми. Але треба зазначити, що захоплення соціалістичними ідеями в їх тій чи іншій політичній інтерпретації було характерною рисою майже всієї прогресивної вітчизняної молоді початку 20-го століття.

Свої політичні переконання більш пізнього періоду педагог доволі ясно і відкрито висловив у 1922 році при вступі до Центрального інституту організаторів народної освіти імені Є. О. Літкенса в документі під назвою «Замість колоквиуму», який ніколи не цитувався повністю в радянському макаренкознавстві: «За політичними переконаннями – безпартійний. Вважаю соціалізм можливим в найпрекрасніших формах людського співжиття, але вважаю, що, поки під соціологію не підведений міцний фундамент

наукової психології, особливо психології колективної, наукова розробка соціалістичних форм неможлива, а без наукового обґрунтування неможливий досконалий соціалізм» (Хиллиг, 2014, с. 386).

Можна припустити, що А. Макаренко як прогресивна і високоосвічена людина підтримував політичні і суспільні перетворення і що він в цілому вітав процес демократизації, який почався в Росії після повалення царизму, що ж стосується його висловлювань щодо прихильності ідеям саме Жовтневої революції, на які посилаються радянські макаренкознавці, то всі вони припадають лише на 1936–1937 роки – тобто пік сталінських політичних репресій.

З 1920 року, тобто після остаточного затвердження в Україні радянської влади, можна помітити деяку стриманість Антона Семеновича – на тлі високої його педагогічної активності – стосовно визнання тих політичних і ідеологічних перетворень, що відбувалися у радянських республіках. Про це говорить, наприклад, небажання педагога створювати політичні організації – комсомольський осередок і піонерський загін – в керованій ним колонії імені М. Горького. Педагог пояснював це так: «колонія живе настільки тісною общиною, що в організації спеціальних суспільних форм потреби не зустрічається» (Хиллиг, 2014, с. 422).

На цю незвичну для того часу обставину навіть звернула увагу місцева преса: у червні 1925 року «Більшовик Полтавщини» у статті «Де треба партійця» нарікав (тут і далі зберігаємо стиль оригіналу – автори): «Коли дехто з колоністів бажає вступити до Ковалівського осередку ЛКСМ, то адміністратори їх одговорюють, кажучи, що це буде зайвою нагрузкою» (Б. Б., 1925).

Свій спротив А. Макаренко вимушений був припинити лише тоді, коли по всій Україні у дитячих інтернатних закладах почали утворюватися комсомольські і піонерські осередки. Проте і після цього він неодноразово підпадав під гостру критику з боку влади за «утиск» прав і керівної ролі комсомольської організації в колонії. Так, в інспекторському акті, написаному за результатами обслідування Харківської трудової колонії імені М. Горького у жовтні 1927 року, ми можемо прочитати: «Осередок ЛКСМУ нараховує до 100 чол. Замість керівництва всім суспільно-політичним внутрішньокolonійським життям, він є культуркою. [...] Переважаючий вплив зав-кол розповсюджується не лише на вихованців, але й на політичну комсомольську організацію, звужує коло її діяльності, все це підтверджує останній факт покарання секретаря осередка ЛКСМУ» (Кривонос, Тарасевич, Ткаченко, (Уклад.), 2008, с. 177).

Ще більш радикально А. Макаренко вчиняв стосовно піонерської організації: у червні 1927 року у висновках комісії, що обслідувала Харківську трудову колонію імені М. Горького буквально зазначено: «було 2 загани піонерів, але їх розпустили, вважаючи організацію недоцільною» (Кривонос, Тарасевич, Ткаченко, (Уклад.), 2008, с. 161). Вердикт жовтневого обслідування колонії взагалі не залишає сумнівів стосовно істинних мотивів А. Макаренка: «Педагогічний персонал в особі зав-кол. категорично заявляє про неможливість існування двох систем виховання – колонійської і піонер-організації» (Кривонос, Тарасевич, Ткаченко, (Уклад.), 2008, с. 177).

Свою підозрілу для влади «аполітичність» А. Макаренко прямолінійно і відверто пояснює в листі до М. Горького: «до вас приводять занедбаного хлопця, який вже і ходити розучився, потрібно з нього зробити Людину. Я піднімаю в ньому віру в себе, виховую у нього почуття обов'язку перед самим собою, перед робочим класом, перед людством, я говорю йому про його людську і робочу честь. Виявляється, це все ересь. Потрібно виховати класову самосвідомість (між нами кажучи, навчити тріпати язиком по тексту підручника політграмоти)» (Хиллиг, (Ред.), 1990, с. 56).

Поряд із повагою, принаймні, в перші пореволюційні роки, до соціалістичної ідеї як такої А. Макаренко демонструє зовсім інше ставлення до головного символу її вітчизняної інтерпретації – «Великої жовтневої соціалістичної революції». В його листуванні з дружиною ми знаходимо такий фрагмент: «Між іншим, я завжди відчуваю, що ми тільки частина якогось загального нещастя, якогось спеціально російського невміння жити, невміння організувати матеріальні цінності. Мені це починає набридати. Жовтень просто окремих випадок нашого національного гарמידеру» (Хиллиг, Невская, (Сост.), 1994, с. 32-33).

Можемо припустити, що така «аполітичність» Макаренка не могла довго залишатися непомітною для особливо переконаних комуністів з числа керівництва українського Народного комісаріату освіти. Саме тому найнепримиреннішою і найпослідовнішою опоненткою педагога була головна інспекторка дитячих будинків Управління соціального виховання НКО, більшовичка-підпільниця, соратниця Н. Крупської і О. Коллонтай Валентина Дюшен (Ткаченко, 2020; Hillig, 1999, s. 148-158).

Яскравим прикладом характерної для радянських макаренкознавців тенденції будь що довести симпатії Антона Семеновича до комуністичної ідеології є історія з фальсифікацією тексту його свідчення в коханні майбутній дружині Г. Салько, докладно описана Г. Хіллігом в статті «Метаморфози любовних листів Макаренка». Ще у 1949 році у першому львівському збірнику «А. С. Макаренко» з'явився текст листа педагога-письменника, у якому ми можемо прочитати: «Мій світ – світ організованого творення людини. Світ точної сталінської логіки, але в колонії стільки свого, що – це мій світ...». У 1986 році в останньому томі академічних «Педагогічних творів» А. Макаренка цей самий фрагмент виглядає вже наступним чином: «Мій світ – світ організованого творення людини. Світ точної ленінської логіки,

але тут стільки свого, що це мій світ...». І нарешті навесні 1993 року, коли в макаренківському фонді Російського архіву літератури і мистецтва відкрилися для дослідників документи, що за заповітом Г. Салько тридцять років були їм недоступні, перед нами постав справжній текст двох листів педагога-письменника, які послужили основою для наведених цитат: «Я прогнав останнього охочого використовувати мої педагогічні таланти і самотній вступаю в храм моєї таємниці. У храмі жертвник, на якому я хочу розпластати весь світ. [...] І ось цей світ, ні, звичайно, – СВІТ – мені нестерпно потрібно розтягнути на жертвнику і з люб'язною, навіть трошки банальною посмішкою просити Вас прийняти “цю дрібничку”»; «Я стою перед створеним мною в семирічній напрузі моїм світом, як перед непотрібною іграшкою. Тут стільки свого, що немає сил відкинути її, але вона раптом зламана, і для мене вже не потрібно її поправляти» (Хиллиг, Невская, 2014).

Треба зазначити, що фальсифікація авторських текстів А. Макаренка в радянські часи іноді торкалася і принципових моментів його педагогічних поглядів, що пізніше також провокувало звинувачення в авторитаризмі, антигуманізмі та використанні колективу як інструменту підкорення особистості. Найхарактернішим, очевидно, свідченням останнього є історія з приписуванням Макаренку такої педагогічної формули: виховання в колективі, для колективу і через колектив. Насправді ж конструкція «для колективу» ніколи йому не належала, а виступала головним принципом виховання офіційної педагогіки 1920-х років, в опозиції до якої, як ми знаємо, знаходився Макаренко. Вона, наприклад, прозвучала в 1928 році з вуст головного тодішнього опонента Макаренка, директора Українського науково-дослідного інституту педагогіки Олександра Попова в критиці макаренківської доповіді: «виховання для колективу, через колектив і силами колективу» (Хиллиг, (Сост.), 1991, с. 54).

Як зазначає Г. Хилліг, стримане ставлення А. Макаренка до комуністичної партії і її молодіжних організацій можна вважати характерним для більшості радянських учителів приблизно до кінця 1920-х років (Хиллиг, 2014, с. 422). Відомі принаймні три характерних надзвичайно експресивних висловлювань педагога, що ілюструють його доволі критичне ставлення до більшовицької партії та деяких принципових аспектів радянської дійсності.

Перше із них відноситься до 27 квітня 1928 року, в листі до дружини він говорить: «погано, що я не можу захищати ніяких позицій: у безпартійної людини позицій бути не може. Крім того, де моя партія. Навколо така шпана, що не варто з нею і зв'язуватися» (Хиллиг, Невская, (Сост.), 1994, с. 52). Менш ніж за місяць, також в листі до Галини Стахіївни Макаренко дає своєрідний відгук на передмову Максима Горького до книги про білоемігрантську літературу: «Мені спадає на думку, що ті несимпатичні жалюгідні риси емігрантської інтелігенції, які бичує Горький, вони є в прихованому вигляді і у теперішньої інтелігенції правлячої. Інакше як можна пояснити все наше чудове головоутяпство, наше невміння орудувати точним інструментом розуму, наше постійне забріхування, склочництво, лакейство. Все це загальні риси наші, і я їх однаково ненавиджу, чи за кордоном вони, чи у нас. Я тому ненавиджу всю російську інтелігенцію. І я вважаю, що з нею потрібно боротися на кожному кроці, щодня. [...] Горький, ймовірно, буде дуже розчарований, коли побачить, скільки вузькості, дурості, дешевого егоїзму вносить зараз наша інтелігенція в наше життя. А скільки ліні, базікання. І найжахливіше те, що по цій істеричній тупій бабі рівняється й наша молодь» (Хиллиг, Невская, (Сост.), 1994, с. 81). І вже зовсім «крамольно» звучить одне місце із записників А. Макаренка 1930–1931 років: «я все-таки думаю: що це нісенітниця – змусити десятки мільйонів людей відчувати голод і приниження всіляких черг та пошуків їжі. Через що? Адже це зовсім не матеріалізм, адже це справжній ідеалізм і при цьому дуже дурний».

Чим окупаються наші страждання. Для чого, на догоду кому? Тільки для майбутнього споживання. Адже справа йде тут не про будь-який інший ідеал, а тільки про те, щоб майбутній споживач мав досить матерії собі на штани, щоб він міг жертви до відвалу. Для цього? Так? Чи вартий цей ідеал мого життя. І все-таки це просто ідеал і при цьому дуже дурний» (Лебедева, (Сост.), 1987).

Однак всі ці висловлювання лунають дисонансом деяким статтям А. Макаренка 1936–1939 років. Політичні події 1930-х років, безмежний терор, жертвами якого стали, в тому числі, багато педагогів і письменників, не могли кардинально не обтяжити його існування. Становище педагога-письменника ще ускладнювалося й тою обставиною, що його рідний брат, колишній офіцер Російської імператорської армії і учасник білого руху, з 1920 року перебував в еміграції, доньку ж «брата-білогвардійця» Олімпіаду Антон Семенович виховував у власній родині. Невипадково перші його політично заангажовані вислови припадають на час перших показових політичних судових процесів в Москві і смертних вироків їх фігурантам (серпень 1936 р.).

У цих украй критичних для себе умовах, у жовтні 1937 року А. Макаренко отримав серйозне громадське доручення від Спілки письменників Радянського Союзу: долучитися до підготовки виборів до Верховної Ради СРСР і виступити в ході передвиборчої кампанії в Москві і Горькому. Таким чином він отримав виключно зручну і, як він, очевидно, вважав, рятівну можливість продемонструвати свою політичну лояльність. В цей час в роботах А. Макаренка з'являється особливо багато відповідних посилок. До речі, саме на їх підставі склалася пізніше думка у деяких, передусім західнонімецьких, вчених, що А. Макаренко став «адептом більшовицької і сталінської ідеології». Але, як зазначає Г. Хилліг,

логічніше припустити інше: всі ці газетні «визнання», уникнути яких, мабуть, було майже неможливо, зроблені А. Макаренком із почуття самозбереження.

Оцінку реального ставлення А. Макаренка до Й. Сталіна озвучила його дружина Галина Стахіївна в бесіді з В. Кумаріним: «відраза до Сталіна було у Макаренка така велика, що одного разу він і партію порівняв з колгоспом, який не ремствуєчи підкоряється найбільшому з терористів, «одностайно схвалює» всі його дії. Він висловився так: «Сонечко, якщо ти повернешся в цей колгосп, я повішуся». [...] Макаренко чітко уявляв собі, що тоді відбувалося в країні, яку роль грав Сталін в цій трагедії» (Хиллиг, Кумарин, 1989, с. XLIII–XLIV).

Незважаючи на всі намагання А. Макаренка довести свою політичну благонадійність, він весь час балансував на межі втрати свободи, а, можливо, і життя. На літо 1938 року припадає повідомлення про реальну небезпеку, що нависла над головою А. Макаренка. Як розповіла його дружина, в той час вона через свої зв'язки отримала інформацію, про те, що з Києва на А. Макаренка прийшли документи як на «ворога народу» і незабаром готується його арешт. Йдучи однією з московських вулиць недалеко від Кремля, вона зустріла двох тодішніх найвпливовіших радянських письменників М. Шолохова і О. Фадєєва, які в цей момент прямували на прийом до Сталіна, і розповіла їм про своє нещастя. Письменники запевнили Галину Стахіївну, що все владнуть, і А. Макаренко тоді дійсно залишився на свободі (Хиллиг, Кумарин, 1989, с. XLI–XLII).

Але важким в долі А. Макаренка видався також кінець 1938 – початок 1939 років, оскільки тоді мова йшла, як зазначає Г. Хилліг, не лише про ствердження певних позицій та свого місця серед письменників і педагогів, але й про створення своєрідної захисної оболонки для фізичного виживання в умовах жорстокого терору і переслідування будь-якого інакодумства. У грудні 1938 року почалися масовані атаки літературної критики на останні твори педагога-письменника – повість «Прапори на баштах» та статтю «Стиль дитячої літератури».

Особливо різкими були зауваження О. Бойма в газеті «Комсомольська правда». В статті «Одкровення А. Макаренка» він писав: «Після вдалого виступу з «Педагогічною поемою» і невдалої «Книги для батьків» А. Макаренко остаточно вирішив, що він є монополістом в тлумаченні основ марксистської педагогіки» (Хиллиг, 2014, с. 214). Від цього удару А. Макаренко так і не встиг оговтатися, його суто письменницька діяльність різко перервалася, хоча по договорах з видавництвами він упродовж 1938 року мав підготувати не менш восьми великих художніх творів.

Саме в цей час, як свідчать дружина А. Макаренка і академік АПН СРСР Е. Монозон, питання щодо арешту педагога було остаточно вирішено, він тоді «щодня чекав арешту. І щоразу, коли лунав стукіт за дверима навіть сухої гілки, здригався і думав про те, що за ним прийшли» (Хиллиг, 2014, с. 215).

Для сьогоднішніх опонентів Антона Семеновича вирішальною і достатньою (!) підставою заперечення всієї макаренківської педагогіки є й той факт, що у 1927 році він, як ми знаємо, потрапив у певні стосунки з органами НКВС УСРР. Спочатку педагог був запрошений керувати створеною на гроші працівників цієї організації Дитячої комуни імені Ф. Е. Дзержинського.

Тут варто зауважити, що боротьба з дитячою безпритульністю, як це не парадоксально, також була одним із напрямів діяльності цієї каральної структури. Однак у всьому численному архівному спадку комуни нами не було виявлено жодних документів, які хоча б опосередковано доводили її причетність до будь-яких репресивних заходів, якими увійшли в історію органи НКВС. 1932 року керівництво НКВС, зацікавлене тепер уже не педагогічними, а промисловими досягненнями комуни, замінює Макаренка на посаді її очільника одним із офіцерів НКВС і призначає його завідувачем лише навчально-виховної частини.

У 1935 році чекістському керівництву комуни випала можливість і зовсім усунути Макаренка, який не припиняв доводити, що «ми тут не фотоапарати робимо, а людей». В цей час більшовицька партія і радянський уряд були змушені визнати власну безпорадність у боротьбі з дитячою злочинністю та видати указ «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності». Одним із наслідків цієї постанови було створення при центральному і республіканських апаратах НКВС відділів трудових колоній для неповнолітніх, у підпорядкування яким від органів народної освіти передавалися приймальники-розподільники і трудові колонії. 1 липня 1935 року А. Макаренка без якого-небудь попереднього узгодження з ним самим було призначено на посаду помічника начальника щойно створеного Відділу трудових колоній НКВС України і в терміновому порядку переведено до Києва. У згаданому відділі він мав завідувати відділенням навчально-виховної роботи (Абарінов, Хиллиг, 2000).

Із епістолярної спадщини педагога ми знаємо, наскільки він був невдоволений своєю новою посадою і з якою наполегливістю намагався якомога швидше залишити її (Абарінов, Хиллиг, 2000). Попри те, що змістом нової діяльності А. Макаренка було лише написання звітів і доповідей своєму керівництву, участь в організації олімпіади художньої самодіяльності вихованців трудових колоній та короткотермінове завідування Броварською трудовою колонією №5, це 19-тимісячне перебування в органах НКВС сьогодні стало достатньою підставою для «демакаренкізації» вітчизняних топонімів і назв закладів освіти.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Весь наведений фактичний матеріал хоча і не дає вичерпної оцінки сутності ідейно-політичної позиції А. Макаренка, але, безперечно, спростовує всі «сталіністські» і «комуністичні» закиди на його адресу. Педагог не був переконаним адептом комуністичної, тим паче більшовицької ідеології, навпаки, він не лише уперто опирався політизації очолюваних освітніх установ, але у приватному колі різко і однозначно критикував головні атрибути нового політичного ладу. А всі його ідеологічні висловлювання в останні роки життя були лише вимушеною і доволі типовою для років сталінської диктатури захисною тактикою. До подібної «політичної мімікрії» вдавалися майже всі відомі діячі Радянського Союзу епохи «великого терору». І якщо про реальні політичні погляди багатьох сучасників А. Макаренка ми можемо лише здогадуватися, то істинні переконання його самого тепер постають більш або менш зрозумілими.

Не викликає сумнівів, що сьгоднішні критики А. Макаренка не мають фактичних підстав беззастережно звинувачувати людину, яка у вкрай небезпечних умовах тоталітарного режиму намагалася захистити свою справу, родину, безцінну педагогічну спадщину і, зрештою, фізичне існування.

Список використаних джерел

- Абаринов, А., Хиллиг, Г. (2000). *Испытание властью. Киевский период жизни Макаренко (1935–1937 гг.)*. Марбург.
- Азаров, Ю. П. (1989а). *Не подниматься тебе, старик*: роман-исследование. Москва: Молодая гвардия.
- Азаров, Ю. П. (1989б). *Радость учить и учиться: Педагогика гармонического развития*. Москва: Политиздат.
- Б., Б. (1925). Де треба партійця. (Колонія імени Горького). *Більшовик Полтавщини*, 26 червня.
- Гриньова, М. В., Ткаченко, А. В. (2023). Політизація педагогічної спадщини А. Макаренка. В кн. М. В. Гриньова (Ред.), *Слово і справа Антона Макаренка: український та європейський контексти*: матеріали XXII Міжнар. наук.-практ. конф. «Управлінська майстерність керівника закладу освіти», «Управління проектами у сфері науки, освіти, інновацій та інформатизації», «Управління інноваційною діяльністю в освіті та у виробництві»: матеріали Всеукр. наук.-практ. семінарів (с. 7-15). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка.
- Кривонос, І. Ф., Тарасевич, Н. М., Ткаченко, А. В. (Уклад.). (2008). *Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. М. Горького (в документах і матеріалах 1926–1928 рр.)*. Київ: Педагогічна думка.
- Лебедева, Т. (Сост.). (1987). Из записных книжек А. С. Макаренко 1930–1931 гг. *Учительская газета*, 14 февраля.
- Макаренко, В. (1985). *Мой брат Антон Семенович. Воспоминания, письма*. Marburg.
- Патаки, Ф. (1987). Об образе социализма в трудах А. С. Макаренко. В кн. Патаки Ф., Хиллиг Г. *Самоутверждение или конформизм? К вопросу идейно-политического становления А. С. Макаренко* (с. 1-21). Marburg.
- Ткаченко, А. В., Жданова-Неділько, О. Г. (2020). Два образи головної опонентки Макаренка: мінливості життєвої дороги Валентини Дюшен. В кн. *Естетика і етика педагогічної дії*: зб. наук. пр. (Вип. 22, с. 55-67). Полтава; Київ.
- Хиллиг, Г., Кумарин, В. В. (1989). *Дополнительные штрихи к портрету А. С. Макаренко*. Марбург.
- Хиллиг, Г. (Сост.). (1991). *На вершине «Олимпа». Подборка документов о конфликте Макаренко с представителями украинского «соцвоса» (февраль – март 1928 г.)*. Marburg.
- Хиллиг, Г. (Ред.). (1990). *Переписка А. С. Макаренко с М. Горьким*. Марбург.
- Хиллиг, Г., Невская, С. (Сост.). (1994). «Ты научила меня плакать...» (*Переписка А. С. Макаренко с женой. 1927–1939*) (Т. 1). Москва: Витязь.
- Хиллиг, Г. (2014). *В поисках истинного Макаренко. Русскоязычные публикации (1976–2014)*. Полтава.
- Хиллиг, Г. (1987). Нелегкий путь к коммунизму. Как А. С. Макаренко стал «беспартийным большевиком». В кн. Патаки Ф., Хиллиг Г. *Самоутверждение или конформизм? К вопросу идейно-политического становления А. С. Макаренко* (с. 23-74). Marburg. (Opuscula Makarenkiana Nr 6).
- Хиллиг, Г., Невская, С. (2014). *Метаморфозы любовных писем Макаренко*. В кн. *В поисках истинного Макаренко. Русскоязычные публикации (1976–2014)* (с. 198-199). Полтава.
- Hillig, G. (1999). *Verbläste Gesichter, vergessene Menschen: 28 Porträts von «Freunden» und «Feinden» A. S. Makarenkos*. Bremen: Temmen.

References

- Abarinov, A., & Khillig, G. (2000). *Ispytanie vlasti. Kievskii period zhizni Makarenko (1935–1937 gg.)* [Power test. Kiev period of Makarenko's life (1935–1937)]. Marburg [in Russian].
- Azarov, Iu. P. (1989a). *Ne podniatsia tebe, starik* [Don't get up, old man]: roman-issledovanie. Moskva: Molodaia gvardiia [in Russian].

- Azarov, Iu. P. (1989b). *Radost učit i uchitsia: Pedagogika garmonicheskogo razvitiia [The Joy of Teaching and Learning: Pedagogy of Harmonious Development]*. Moskva: Politizdat [in Russian].
- B., B. (1925). De treba partiitsia. (Koloniia imeny Horkoho) [Where a party member is needed. (Colony named after Gorky)]. *Bilshovyk Poltavshchyny [Bolshevik of Poltava region]*, 26 chervnia [in Ukrainian].
- Hillig, G., & Kumarin, V. V. (1989). *Dopolnitelnye shtrikhi k portretu A. S. Makarenko [Additional touches to the portrait of A. S. Makarenko]*. Marburg [in Russian].
- Hillig, G. (Comp.). (1991). *Na vershine «Olimpa». Podborbka dokumentov o konflikte Makarenko s predstaviteliami ukrainskogo «sotcvosa» (fevral – mart 1928 g.) [At the top of Olympus. A selection of documents on Makarenko's conflict with representatives of the Ukrainian "Socialist Vos" (February - March 1928)]*. Marburg [in Russian].
- Hillig, G. (Ed.). (1990). *Perepiska A. S. Makarenko s M. Gorkim [Correspondence of A. S. Makarenko with M. Gorky]*. Marburg [in Russian].
- Hillig, G., & Nevskaiia, S. (Comps.). (1994). «Ty nauchila menia plakat...» (Perepiska A. S. Makarenko s zhenoi. 1927–1939) [“You taught me to cry...” (Correspondence of A. S. Makarenko with his wife. 1927–1939)] (Vol. 1). Moskva: Vitiaz [in Russian].
- Hillig, G. (2014). *V poiskakh istinnogo Makarenko. Russkoiazychnye publikatsii (1976–2014) [In search of the true Makarenko. Russian language publications (1976–2014)]*. Poltava [in Russian].
- Hillig, G. (1987). Nelegkii put k kommunizmu. Kak A. S. Makarenko stal «becpartiinyim bolshevikom» [The hard road to communism. How A. S. Makarenko became a “non-party Bolshevik”]. In Pataki F., Khillig G. *Samoutverzhdenie ili konformizm? K voprosu ideino-politicheskogo stanovleniia A. S. Makarenko [Self-affirmation or conformism? To the question of the ideological and political formation of A. S. Makarenko]* (pp. 23-74). Marburg [in Russian].
- Hillig, G., & Nevskaiia, S. (2014). Metamorfozy liubovnykh pisem Makarenko [Metamorphoses of Makarenko's Love Letters]. In *V poiskakh istinnogo Makarenko. Russkoiazychnye publikatsii (1976–2014) [In search of the true Makarenko. Russian language publications (1976–2014)]* (pp. 198-199). Poltava [in Russian].
- Hillig, G. (1999). *Verblaßte Gesichter, vergessene Menschen: 28 Porträts von «Freunden» und «Feinden» A. S. Makarenkos*. Bremen: Temmen.
- Hrynova, M. V., & Tkachenko, A. V. (2023). Polityzatsiia pedahohichnoi spadshchyny A. Makarenka [Politicization of A. Makarenko's pedagogical heritage]. In M. V. Hrynova (Ed.), *Slovo i sprava Antona Makarenka: ukrainskyi ta yevropeiskyi konteksty [The words and deeds of Anton Makarenko: Ukrainian and European contexts]*: materialy XXII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Upravlinska maisternist kerivnyka zakladu osvity», «Upravlinnia proiektamy u sferi nauky, osvity, innovatsii ta informatyzatsii», «Upravlinnia innovatsiinoiu diialnistiu v osviti ta u vyrobnytstvi»: materialy Vseukr. nauk.-prakt. seminariv (pp. 7-15). Poltava: PNU imeni V. H. Korolenka [in Ukrainian].
- Kryvonos, I. F., Tarasevych, N. M., & Tkachenko, A. V. (Comps.). (2008). *Anton Makarenko: Kharkivska trudova koloniia im. M. Horkoho (v dokumentakh i materialakh 1926–1928 rr.) [Anton Makarenko: Kharkiv labor colony named after M. Gorky (in documents and materials of 1926–1928)]*. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
- Lebedeva, T. (Comp.). (1987). Iz zapisnykh knizhek A. S. Makarenko 1930–1931 gg. [From the notebooks of A.S. Makarenko 1930–1931]. *Uchitelskaia gazeta [Teacher's newspaper]*, 14 fevralia [in Russian].
- Makarenko, V. (1985). *Moi brat Anton Semenovich. Vospominaniia, pisma [My brother is Anton Semyonovich. Memories, letters]*. Marburg [in Russian].
- Pataki, F. (1987). Ob obraze sotcializma v trudakh A. S. Makarenko [On the image of socialism in the works of A. S. Makarenko]. In Pataki F., & Hillig G. *Samoutverzhdenie ili konformizm? K voprosu ideino-politicheskogo stanovleniia A. S. Makarenko [Self-affirmation or conformism? To the question of the ideological and political formation of A. S. Makarenko]* (pp. 1-21). Marburg [in Russian].
- Tkachenko, A. V., & Zhdanova-Nedilko, O. H. (2020). Dva obrazy holovnoi oponentky Makarenka: minlyvosti zhyttievoi dorohy Valentyny Diushen [Two images of Makarenko's main opponent: the vicissitudes of Valentina Duchesne's life path]. In *Estetyka i etyka pedahohichnoi dii [Aesthetics and ethics of pedagogical action]*: zb. nauk. pr. (Is. 22, pp. 55-67). Poltava; Kyiv [in Ukrainian].

GRYNOVA M., TKACHENKO A.

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

POLITICAL AND IDEOLOGICAL DOMINANTS OF A. MAKARENKO: RETURN TO THE DISCUSSION TOPIC

One of the most “politicized” figures in the history of national education is the internationally recognized educator and writer Anton Makarenko. Although over many decades everything related to Makarenko has been turned into a rather convincing ideological myth by the efforts of both apologists and opponents of Makarenko, there are enough reasons to doubt the truth of our ideas about the political worldview of this bright representative of reformist pedagogy. During the Soviet era, the image of A. Makarenko was established as an almost ideal communist educator from the point of view of origin and political views, but new sources and biographical research destroy existing stereotypes. The key points of the analysis of the raised question is Makarenko's system of attitudes towards: a) the

revolutionary idea as such, b) the idea of socialism, c) Bolshevism and Stalinism. The basis for the reconstruction of these questions became numerous works of the educator, the texts of his public statements, private correspondence, diary entries, some media materials and memoir sources. Although the material presented in the article does not provide a comprehensive assessment of the essence of A. Makarenko's ideological and political position, it certainly refutes all "Stalinist" and "communist" accusations against him. The educator was not a convinced adept of communist, let alone Bolshevik ideology, on the contrary, he not only stubbornly resisted the politicization of the educational institutions headed by him, but in a private circle sharply and unequivocally criticized the main attributes of the new political system. And all his ideological statements in the last years of his life were only forced and quite typical defensive tactics for the years of the Stalin's dictatorship. And if we can only guess about the real political views of many of A. Makarenko's contemporaries, then his true beliefs are now becoming more or less clear. There is no doubt that today's critics of A. Makarenko have no factual grounds to unconditionally accuse a person who, in the extremely dangerous conditions of a Totalitarianism, tried to protect his thing, his family, his priceless pedagogical heritage and, ultimately, his physical existence.

Key words: *A. Makarenko, politicization of education, fight against child homelessness, children's labour colonies, politicization of pedagogical heritage of A. Makarenko, political and ideological beliefs of A. Makarenko, falsification of author's texts of A. Makarenko, Stalinist terror.*

Стаття надійшла до редакції 19.05.2023 р.